

משום יישוב ארץ ישראל — נטיעה ובנין

ראשי פרקים

- א. ישיבה ויישוב ארץ ישראל
- ב. אמירה לעכו"ם בשבת
 1. בנטיעות וחקלאות
 2. בקניית מגרש
 3. בבניית בתים
 4. בעניינים נוספים
- ג. משום יישוב ארץ ישראל — באילנות או רק בשבעת המינים

א. ישיבה ויישוב ארץ ישראל

בחז"ל נמצאים שני מונחים ביחס לישיבה בארץ ישראל — "ישיבת ארץ ישראל", ו"יישוב ארץ ישראל". המונח "ישיבת ארץ ישראל" מתייחס לחובת האדם לשבת בארץ, "חובת גברא", וכלשון הרמב"ן בהשמטות לספר המצוות מ"ע ד: "מתחייב בה כל אחד ממנו". זו מצוה שהיא חובת הגוף, ולא תועיל בה שליחות על ידי אחר. המונח "יישוב ארץ ישראל" מתייחס לכך שהארץ צריכה להיות מיושבת. וכיצד מיישבים את הארץ? רש"י בגיטין ח ע"ב (בד"ה יישוב ארץ ישראל) כותב: "לגרש עכו"ם ולישב ישראל בה". גירוש עכו"ם נעשה בדרך כלל על ידי מלחמה (כיבוש). "ולישב ישראל בה" נעשה על ידי קניית שדות, בניית בתים ונטיעת אילנות ופרדסים. חלק זה של המצוה מתקיים גם כשאדם לא נמצא באופן תמידי בארץ, כגון תייר יהודי המבקר בארץ ותורם, או יהודי הדר בחוץ לארץ ומקים מפעל כלכלי בארץ.

במאמרי חז"ל המדברים על חובת האדם לעלות לארץ לגור בה או שלא לצאת ממנה, הלשון היא: "ישיבת ארץ ישראל", כגון במעשה על ארבעת התנאים שרצו לצאת לחוץ לארץ וחזרו בהם. שם הלשון היא: "אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות" (ספרי דברים יב, כט). וכן יעקב הירא מאחיו עשיו אומר: "שמא הוא בא אלי מכח כיבוד אב ואם וישיבת ארץ ישראל" (בראשית רבה עו, ב). בגמרא בכתובות קי ע"ב נאמר על עבד הרוצה לעלות לארץ ישראל: "זיל זבנא הכא וזיל, משום ישיבת ארץ ישראל". אומנם התוספות שם כתבו: "הכי גרסינן בכל הספרים — משום

משום יישוב ארץ ישראל – נטיעה ובנין

יישוב ארץ ישראל", אבל נראה שהם לא דקדקו כל כך בביטוי יישוב ארץ ישראל, וכל שרצו הוא לדון בגירסה שאינה גורסת בסוגיה בכתובות אותו תירוץ המובא בסוגיה בגיטין.¹

לעומת זאת, במאמרי חז"ל המתייחסים לחובה לקנות קרקעות בארץ, לבנות בתים ולטעת אילנות ופרדסים – שם הלשון הוא "יישוב ארץ ישראל". כגון בגמ' בבבא מציעא ק ע"ב: "שטף נהר זיתו ונתנם לתוך שדה חברו... אמר הלה: זיתי אני נוטל – אין שומעין לו. מאי טעמא? אמר רבי יוחנן: משום יישוב ארץ ישראל".²

ההבחנה בין "ישיבה" ו"יישוב" נמצא גם בשו"ת הרשב"ש, סימן א:

המצוה עצמה היא הישיבה, שהיא הדירה (וסיבה קודמת היא העלייה, שמי שהוא חוץ לארץ ישראל אם לא תקדם לו העליה, לא ייכנס לארץ). והיישוב הוא כמו נטיעת גנות ופרדסים וקניית בתים... על כן היישוב אינו הישיבה.

נראה שהבחנה זו נמצאת כבר בדברי רש"י. בגמ' בכתובות קיב ע"ב מסופר על רבי אמי ורבי אסי – "קיימא משמשא לטולא, ומטולה לשמשא". פירש רש"י: "כשהשמש הגיע למקום שהן יושבין וגורסין, וחמה מקדרת עליהן – עומדין משם לישיב בצל. ובימי הצינה עומדין מן הצל, ויושבין בחמה כדי שלא יוכלו להתרעם על ישיבת ארץ ישראל". המונח בו משתמש רש"י הוא "ישיבת ארץ ישראל".³

הגמ' בגיטין ח ע"ב עוסקת בקניית שדה מנכרי בשבת. לפיכך המונח הוא "יישוב ארץ ישראל". כך כותב רש"י שם ד"ה יישוב: "יישוב ארץ ישראל – לגרש עכו"ם ולישב ישראל בה".

גם הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב, בפירוש העמק דבר, בראשית כו, ב (הוספות), עמד על הבחנה זו. על הפסוק "שכון בארץ אשר אומר אליך" (שם) דרשו חז"ל (בראשית רבה סד, ג): "הוי זורע הוי נוטע", וכתב הנצי"ב: "ומכאן למדו יישוב ארץ ישראל כדאיתא בגיטין ח ע"ב". דברים דומים הוא כתב גם בפירושו לויקרא יט, ג: "כי תבאו אל הארץ ונטעתם". וכך כתב בהוספות: "במדדש (ויקרא רבה כה, ג) איתא, שזה גם מצווה שיטעו הרבה, ונטיעות מרבה יישוב הארץ, כדאיתא בעירובין פרק ב ובבראשית רבה פרשה סד".

1. ראה: דקדוקי סופרים השלם – גיטין ח ע"ב, הוצאת יד הרב הרצוג, הערה 42.
2. עיין: הרב צבי יהודה קוק, הערות לשו"ת דעת כהן סימן קעט, עמ' תמט-תנ.
3. האם בגלל שנאמר יושבין ("קיימי") נקט רש"י את המונח "ישיבת ארץ ישראל"? וצ"ב:

הרב יעקב זיסברג

יש שמצאו רמז לשני מונחים אלו בתורה. פעמיים הוכפלה בתורה מצוות הישיבה עם הפועל יר"ש.⁴ במצוות מינוי מלך נאמר בדברים יז, יד: "וירשתה וישבתה בה". ובמצוות ביכורים נאמר בדברים כו, א: "וירשתה וישבת בה". במצוות המלך נאמר: "וירשתה" בתוספת האות ה"א, ובמצוות ביכורים נאמר "וירשתה" ללא תוספת האות ה"א. הצווי הראשון מלמד על ישוב ארץ ישראל, "וירשתה" — את הארץ (וישוב הארץ עצמה), ליישבה על ידי בניית בתים ונטיעת אילנות. דברים אלו הם מתפקידי המלך ביישוב הארץ. הצווי השני "וירשתה" בא ללמד על מצוות הישיבה המוטלת על כל יחיד, "וירשתה" — אתה בעצמך.

לעיל ראינו שמצוות "ישיבת ארץ ישראל" היא מצווה בגופו, ולכן אי אפשר לקיימה על ידי שליח כמו כל מצווה שבגופו.⁵ לעומת זאת במצוות "יישוב ארץ ישראל" תועיל שליחות. אף על פי כן, חידש הראי"ה קוק שגם במצוות "יישוב ארץ ישראל" צריך להשתדל לעשותה בעצמו ולא על ידי שליח.⁶ הוא הוכיח זאת מן הגמרא בבבא בתרא יד ע"א, שנדחקה לפרש שרבי אמי, שכתב ארבע מאות ספרי תורה, ורבי ינאי, שנטע ארבע מאות כרמים, מדובר שעשו פעולות אלו בזעיר אנפין — רבי אמי כתב ארבע מאות פעמים את הפסוק "תורה ציוה לנו משה", ורבי ינאי נטע כרמים בני חמשה גפנים כל אחד. ומדוע לא תירצה הגמ' שכל אחד מהם עשה זאת על ידי שליח, והרי שלוחו של אדם כמותו? מכאן הוכיח הראי"ה קוק שבשתי מצוות אלו — כתיבת ספר תורה ונטיעת כרם בארץ ישראל — ראוי לכל אדם מישראל לעשות אותן עד כמה שאפשר בגופו ובעצמו ולא על ידי שליח. הוא הוסיף והסביר, שבמצוות אלו יש שני ממדים, אחד חיצוני ואחד פנימי. המצווה המוטלת על כל אדם

4. הרב יונה בלומברג, קונטרס מצוות ישיבת ארץ ישראל, ווילנא תרנ"ח, מענה יב הערה ו, עמ' 72. הנ"ל, מהדורת אור עציון תשנ"ט (עורד: י' רוזן), מענה יב הערה קב עמ' קמט.
5. כדברי תוספות ר"ד בקידושין מב ע"א. ראה עוד: קצות החושן סי' קפב ס"ק ב, וס"ל שפב ס"ק ב; שו"ת חתם-סופר או"ח סימן רא.
6. מאמרי הראיה, "תורה וארץ ישראל", ירושלים תשד"מ, עמ' 465-467. מקור נוסף לחידוש זה נמצא במדרש ויקרא רבה (פרק כה סעיף ג). על הפסוק "כי תבואו אל הארץ ונטעתם" (ויקרא יט, כג) דרשו: "מתחילת ברייתו של עולם לא נתעסק הקב"ה אלא במטע תחילה. הדא הוא דכתיב (בראשית ב, ח) "ויטע ה' אלוקים גן בעדן" אף אתם כשתכנסו לארץ לא תתעסקו אלא במטע תחילה. הדא הוא דכתיב (שם) "כי תבואו אל הארץ ונטעתם". במדרש תנחומא קדושים, ח נוסף: "אמר להם הקב"ה לישראל: אע"פ שתמצאו אותה מליאה כל טוב לא תאמרו נשב ולא נטע, אלא הוו זהירים בנטיעות שנאמר "ונטעתם כל עץ מאכל", כשם שנכנסתם ומצאתם נטיעות שנטעו אחרים אף אתם תטעו לבניכם". מבוואר כי כמו שהקב"ה נטע בעצמו, כך ראוי לכל אדם מישראל לטעת בעצמו, ואם אינו יכול ידאג שתינטענה נטיעות.

מישראל לכתוב לו ספר תורה היא מצווה שיש בה פעולה (ובלשונו – "מצווה פעולתית"), והחובה העיקרית היא פעולת הכתיבה, כדי שיתרבו ספרי תורה בעולם וכל הרוצה ללמוד יוכל ללמוד. לכאורה אין הפרש אם פעולת הכתיבה תיעשה על ידי עצמו או שאחרים יכתבו בשבילו. אבל מכיון שרבי אמי כתב בעצמו את הפסוק "תורה צוה לנו משה" ולא רצה לסמוך על שליח, לומדים אנו שיש במצווה זו עניין פנימי שמחייב את כל אחד מישראל שיכתוב בעצמו לפחות משהו, ולא ימסור את כל פעולת הכתיבה לשליח. כמו כן מצוות יישוב ארץ ישראל אף היא מצווה של פעולה, ועל כל אדם מישראל מוטלת החובה לפעול ולעשות שהארץ תיבנה ותתיישב. אין הפרש אם פעולה זו של הבנין והיישוב תיעשה על ידי עושה המצווה בעצמו או על ידי שלוחו. אולם מכיון שרבי ינאי השתדל ונטע גפנים בעצמו, לומדים אנו שמצווה בו יותר מאשר בשלוחו, ועוד שיש במצוות יישוב ארץ ישראל חובה מיוחדת לעשותה עד כמה שאפשר בעצמו ובגופו.⁷

הרמב"ן, שהגדיר שמצוות ארץ ישראל היא ש"לא נעזבנה... לשממה", כלל בדבריו את שתי האפשרויות הקיימות במצווה זו – הישיבה בארץ ויישובה. מכיון ש"שממה" אינה רק מצב שבו אין בארץ תושבים בכלל, אלא גם אם יש בארץ אנשים אך חלקים ממנה שוממים הרי זו שממה חלקית, ויש לקיים מצות יישוב הארץ ולהפריח שממות אלה.

ראוי להדגיש כי בספרי הראשונים ובספרי השו"ת והפוסקים, לא דקדקו ולא חילקו בין "ישיבת ארץ ישראל" ל"יישוב ארץ ישראל" ומשמעות המונח (הלשון) "יישוב ארץ ישראל" כוונתו ל"ישיבת ארץ ישראל" ולהיפך.

7. זהו גם הסברו של החתם סופר בחידושו לגמ' בסוכה לו ע"א: "ורבי ישמעאל נמי לא אמר קרא ואספת דגנך אלא בארץ ישראל ורוב ישראל שריון בה, שהעבודה בקרקע גופה מצווה משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים, ועל זה ציותה התורה ואספת דגנך, ובוועז זורה גורן השעורים הלילה משום מצוה. וכאילו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה, הכא נמי לא יאמר אאסוף דגני מפני עסק התורה, אבל כשאנו מפוזרים בעוונותינו הרבים בין אומות העולם, וכל שמרבה העולם יישוב מוסיף עבודת ה' חורבן, מודה לרשב"י". השוואה בין עבודת האדמה למצוות תפילין קשה. כי רק על מי שלא מניח תפילין נאמר שהוא מפושעי ישראל בגופו (ר"ה יז ע"א) ולא על מי שלא אוסף דגן בארץ ישראל! לכן נראה לענ"ד שהשוואה בין איסוף הדגן להנחת תפילין היא שמצוות אלו חייב האדם לעשותן בגופו ולא מועילה בהם שליחות. תפילין הוא הדוגמה למצווה שאדם חייב לעשותה בגופו (שם) וכך עבודת האדמה בארץ ישראל. דברי החתם סופר נסמכים למשפט הקודם "ובועז זורה גורן השעורים הלילה משום מצווה וכאילו תאמר לא אניח תפילין...". בוועז זרה בעצמו את הגורן ולא על ידי שליח, למרות שהיה עשיר והיו לו עבדים ושפחות, מכיון שיש הידור בקיום מצוות יישוב ארץ ישראל בגופו, כמו רבי ינאי שנטע ארבע מאות כרמים (בבא בתרא יד ע"א).

ב. אמירה לעכו"ם בשבת

בגמ' בגיטין ח ע"ב נאמר:

והקונה שדה בסוריא — כקונה בפראורי ירושלים. למאי הילכתא? אמר רב ששת: לומר, שכותבין עליו אונו (שטר מכירה) ואפילו בשבת. בשבת סלקא דעתך? כדאמר רבא: אומר לעובד כוכבים ועושה, הכא נמי אומר לעובד כוכבים ועושה. ואע"ג דאמירה לעכו"ם שבות, משום ישוב ארץ ישראל לא גזור רבנן.

התוספות שם, בד"ה אע"ג, מסבירים שרק משום ישוב ארץ ישראל לא גזרו רבנן, אבל משום מצווה אחרת לא היינו מתירין אמירה לעובד כוכבים במלאכה דאורייתא. לדעתם גם במצות מילה לא התירו אמירה לעכו"ם במלאכה דאורייתא. מאידך הם הביאו את דעת בעל הלכות גדולות (בה"ג) שאמירה לעכו"ם מותרת גם במלאכה מדאורייתא במקום מצווה. רוב הראשונים נקטו שלא כדעת בה"ג, ואכן אמירה לעכו"ם מותרת רק במצות ישיבת ארץ ישראל ובעוד מקרים מועטים.

בטעם הדבר שבגללו שונה מצות ישיבת ארץ ישראל מכל המצוות, כתב הרמב"ן בחידושו לשבת קל ע"ב: "דהתם מצוה ותועלת לכל ישראל שלא תחרב ארץ קדושה". הריטב"א בחידושו לראש השנה לב ע"ב הוסיף: "שאני ישוב ארץ ישראל שאינה מצווה לשעתה, אלא קיימת לעולם, והיא תועלת לכל ישראל שלא תשתקע ארץ קדושה ביד ערלים וכמו שחששו לזה בהרבה מקומות כדאיתא בגיטין ח ע"ב". וכן כתב בשו"ת הריב"ש סימנים קא, שפז: "ישוב ארץ ישראל אינה מצווה לשעתה אלא מצווה המתקיימת לעולם היא, ומצווה ותועלת היא לכל ישראל שלא תשתקע ארץ קדושה ביד טמאים, ואין למדין ממנה לשאר מצוות, וכ"כ זה להרמב"ן ז"ל".

הרב חנוך פרידלאנד טען שגם רש"י סובר כן.⁸ בגמ' בגיטין ח ע"ב, ברש"י ד"ה משום ישוב ארץ ישראל כתב: "לגרש עובדי כוכבים וליישב ישראל בה".

ונראה דאין כוונתו משום המצווה שמקיים בקנותו בית בארץ ישראל לדור שם הוא עצמו, כי אם כן היה לו לומר "וליישב בה", כלומר שישב שם הקונה בעצמו, אלא כתב "וליישב ישראל בתוכה" רצונו לומר, שמוותר לעבור על שבות כדי שיקנה אחר ("ישראל") בית או שדה. ואע"פ שלא אמרינן לאדם חטא כדי

8. בתוך ספר שיבת ציון (עורך י"א סלוצקי), ורשה תר"ס עמ' 91. וכן כתב הרב משה הופמן, עורי צפון, בודפסט ת"ש, עמ' יא.

משום יישוב ארץ ישראל – נטיעה ובנין

שיזכה חברך, על כורחך משום מצות ישוב ארץ ישראל שהיא מצווה כללית לכל עמינו התירו. לפי זה, ההיתר הוא לא רק כשקונה לצורך עצמו אלא גם לצורך אחרים.

הרב רבי מאיר המעילי מנרבונה, בספר המאורות לגמ' בשבת קלז ע"ב הסביר:

שאני מצות חיבוב יישוב ארץ ישראל משאר מצוות, דבישוב הארץ תלויות מצוות הרבה שנוהגות בארץ מן התורה ואין נוהגות בחוצה לארץ, הלכך שרינן ליה שבות על ידי גוי.

לפי הסבר זה יחודה של מצוות ישוב ארץ ישראל הוא בגלל ריבוי מצוות התלויות בארץ (כמות המצוות) ולפי הרמב"ן, הריטב"א והריב"ש הסיבה היא קדושתה של הארץ, התועלת לכל ישראל ושהיא מצווה המתקיימת לעולם.

בראשונים מצאנו הסברים נוספים. בספר הבתים כתב:

מפני שאפשר שאם לא יקנהו היום לא יקנהו למחר ונמצא מפסיד ישוב ארץ ישראל, אבל במילה וכיוצא בזה אם לא יעשה היום יעשה מחר.⁹

בספר המאורות (שם) כתב בשם הרב אשר מלוניל:

דמדשום הכי שרינן שבות, דליכא למיגזר אי אמרינן דכותבין אונו אפילו על ידי גוי בשבת אתי למיעבד נמי איהו, דישראל אינו בקי בשטרות שלהם, הלכך ליכא למיגזר שמא יעשה ישראל הוא בעצמו, אבל בעלמא לא שרינן שבות במקום מצוה.¹⁰

ראשונים אלה אינם מנמקים היתר זה משום ייחודה ומעלתה של מצוות ישוב ארץ ישראל יותר מאשר מצוות אחרות, אלא בגלל הבדלים מעשיים, כמו החשש שמא המצווה עלולה להתבטל – "מפני... שאם לא יקנהו היום לא יקנהו למחר" או שאין חשש שתצא תקלה מכאן – מכיוון ש"ישראל אינו בקי בשטרות שלהם, הלכך ליכא למיגזר שמא יעשה ישראל הוא בעצמו".

בשו"ע או"ח סימן שו סעיף יא פסק:

מותר לקנות בית בארץ ישראל מן האיני יהודי בשבת וחותרם ומעלה בערכאות [שלהם]. רמ"א: בכתב שלהם דאינו אסור רק מדרבנן ומשום ישוב ארץ ישראל לא גזרו.

9. על הרמב"ם הלכות שבת פרק ו שער שביעי סימן ח. מחבר ספר הבתים הוא רבינו דוד כוכבי, תלמיד רבינו מרדכי [בן יהוספה] שחי בסוף ימי הרשב"א.
10. כן כתב גם המאירי שבת קכט ע"ב; עירובין סז ע"ב. כיוצא בזה כתב בספר הבתים על הרמב"ם שם.

הרב יעקב זיסברג

המשנה ברורה שם ס"ק מה הוסיף על פי דברי המגן אברהם שם ס"ק כ:

וכיצד הוא עושה, מראה לו כיסים של דינרין והאינו יהודי חותם ומעלה בערכאות, אבל אסור ליתן לו מעות בהדיא.

לפי זה, לדעת מרן התירו משום ישוב ארץ ישראל, שבות של אמירה לנכרי במלאכה דאורייתא, ולדעת הרמ"א התירו רק שבות דשבות. כלומר, אמירה לנכרי באיסור דרבנן. וגם היתר זה צמצמו הפוסקים לאמירה להראות לו היכן המעות בלבד ולא למעשה על ידי ישראל.¹¹

הרב יונה דב בלומבערג, בקונטרס מצוות ישיבת ארץ ישראל הוסיף:

נלענ"ד דמותר גם לעשות עם האינו ישראל את החשבון של המעות בנידון זה, אם בעצמו של ישראל בעל פה, או על ידי האינו ישראל גם בכתיבה, משום דמחשבונות של מצוה הוא זה כשבת קנ ע"א, וכתובות ה ע"א. והא דלא הזכירו זאת הפוסקים, יש לומר דמילתא דפשיטא היא.¹²

הלכה זו שהקלו לצורך ישוב ארץ ישראל באמירה לעכו"ם בשבת, הובאה במשנה, בבבלי, בירושלמי ובמדרשים. בגמ' גיטין ח ע"ב נאמר: "הקונה שדה בסוריא". בגמ' בבא קמא פ ע"ב נאמר: "והלוקח בית בארץ ישראל", וכן נאמר בירושלמי מועד קטן ב, ד: "מהו ליקח בתים מן העכו"ם". בבראשית רבה פרשה מז, י, נאמר: "וכן הקונה חצר בארץ ישראל". לפי זה נאמרה הלכה זו בשדה, בבית ובחצר.¹³ ואכן, במשנה בחלה ד, יא נאמרה הלכה זו בסתמא: "הקונה בסוריא" ללא פירוט.

הרמב"ם בהלכות שבת ו, יא כתב: "הלוקח בית בארץ ישראל... וכן הלוקח בית מהם בסוריא". וכן הוא לשון השו"ע בהלכות שבת סימן שו סעיף יא: "מותר לקנות בית בארץ ישראל מן האינו יהודי בשבת".

הרב שמואל מוהליבר¹⁴ הוסיף, שישנם סדרי עדיפויות וקדימויות בין נטיעת אילנות, בניית בתים וזריעת שדות (נעסוק בזה בפרק הבא). מכל מקום, ההיתר

11. הראי"ה קוק שו"ת משפט כהן סימן קמו. הראי"ה קוק, שו"ת אורח משפט, במילואים סימן קנב החמיר וכתב: "אי אפשר לנו לזוז מפסק הרמ"א, שלא התירו אלא שבות דשבות משום ישוב ארץ ישראל".

12. הרב יונה דב בלומבערג, מצות ישוב ארץ ישראל, מהדורת אור עציון, מענה יב הערה קג, עמ' קנ.

13. על סיבת השינויים בין בית לשדה ראה: יש סדר למשנה, חלה ד, יא. חידושי כתב סופר, גיטין ח ע"ב. חידושי שבט סופר גיטין ח ע"א.

14. שו"ת מהר"ש מוהליבר סימן יט.

משום יישוב ארץ ישראל – נטיעה ובנין

של אמירה לנכרי בשבת משום יישוב ארץ ישראל הוא, בין בקונה בית ובין בקונה שדה לנטיעה או לזריעה. שהרי רש"י כתב, מפני שהוא מגרש את הנכרי וישראל מתיישב בה, וטעם זה נמצא בכלם.

נתמקד בדוגמאות שנטעו ובנו בתים בזמנים בהם אסור לטעת (שבת ושביעית), בשל הנימוק: ישוב ארץ ישראל.

1. בנטיעות וחקלאות

סיפר אהרון נחלון ז"ל מקיבוץ שדה אליהו:¹⁵

עד קום המדינה התחלקו מי המעיינות של עמק בית שאן לפי אגני השקאה. תור חלוקת המים לבעלי החלקות היה שונה מאגן לאגן והיה אחת ל-28 יום או אחת ל-35 יום. לדברי הערבים היה זה נוהג עתיק יומין. לפעמים היה תור חלוקת המים של הקיבוצים טירת צבי ושדה אליהו בשבת או בחגים. הבעיה העיקרית היתה שהתעלות שהובילו את המים, היו ארוכות מאד ולאורך קילומטרים רבים, והיו עשויות מאדמה. שכנינו הערבים היו גונבים לנו את המים, בימי חול ועל אחת כמה וכמה בשבת, בכך שהיו פורצים פרצות בתעלות ומטים את אמת המים לשדותיהם. בתחילה, המוכתר שכר שומר מים ערבי שתפקידו היה לשמור על המים. הוא התרשל בשמירה או שגנב את המים לעצמו, אח"כ היו יוצאים שומרי השדות שלנו בלוי ערבי לשמירה על המים. כשגילו שהתעלה נפרצה, היה הערבי מתקן את התעלה. כשהחמיר המצב הבטחוני, ולא יכולנו כבר להעזר בערבי, יצא שכמעט תמיד הפסדנו את המים של שבת. ר' דוד נשר (אדלר) פנה לאביו הרב אברהם אדלר, ששאל את הרב צבי פסח פרנק, רבה של ירושלים: "מה לעשות?" בשבת היו שתי בעיות: 1) לטלטל כלי עבודה (טוריה) מהחצר לשדות. 2) להרוס את התעלות (הסכרים) מאדמה שהערבים בנו, ולבנות אחרים במקומם. הרב פרנק פסק: התוצאה של גניבת המים שלכם על ידי הערבים תהיה, כי תצטרכו לנטוש את עמק בית שאן. שמירת המים היא, אפוא, עניין של יישוב ארץ ישראל. במסכת גיטין (ח), (ב) נאמר: שמשום ישוב ארץ ישראל לא גזרו רבנן, והתירו איסור שבות בשבת. לכן, כיוון ששמירה על המים בשבת נחוצה למען

15. "על חלוצים, מים גנובים ופסק הלכה אמיץ", עמודים (אלול תשנ"ג), עמ' 401-403.

הרב יעקב זיסברג

המשך התיישבותכם והישארותכם בעמק בית שאן, מותר לכם לעשות בשבת מלאכה שאסורה מדרבנן. לפיכך, שני שומרים יאחזו את הטוריה ויתקנו ביחד את הפירצה ("שניים שעשאוה"). ואכן פסק זה מנע את השתלטות הערבים על מקורות המים, ואף הרים את כבודנו בעיניהם כשהוכחנו להם שביכולתנו לעמוד כנגד התנכלויותיהם, ובעזרתו הצלחנו להחזיק מעמד בעמק בית שאן למרות התנאים הקשים.

יש להעיר שבהיתר שלפנינו יש חידוש נוסף והוא, שהתירו בשבת שיש בו מעשה הנעשה על ידי ישראל, ולא רק אמירה לנכרי. וכפי שהובא לעיל הפוסקים צמצמו את ההיתר רק לשבות שאין בו מעשה. אמנם ישנם פוסקים שהתירו גם שבות שיש בו מעשה (האליהו רבה ועוד), אך המגן אברהם (או"ח סימן שו ס"ק כ) והמשנה ברורה (ס"ק מה) פסקו שלתת מעות בידים לגוי אסור.

תשובת הרב פרנק עם הנימוקים להיתר אינה מצויה בידינו. ההסבר שהבאנו לעיל הוא לפי הבנתם וזיכרונם של כמה מן השומעים. בדבריו של אהרון נחלון (שם) מהמילים "זוהי היה הפסק: התוצאה של גנבת המים שלכם תהיה כי תצטרכו לנטוש את עמק בית שאן..." נראה שלהיתר הצטרף גם החשש של פיקוח נפש של ציבור, שהרי ללא מים אין גידולים חקלאיים, ויתכן שיגיעו למצב של רעב שהתוצאה ממנו יכולה להיות – עזיבת המקום, ומסיבה זו בנוסף על הנאמר לעיל התירו גם שבות שיש בו מעשה על ידי ישראל.

הרב מ"צ נריה מביא סיפור מאיש חדרה ר' חיים דוד פיקרש, שממנו עולה שמרן הראי"ה קוק התיר במקרה נוסף:¹⁶

הנדיב הברון רוטשילד, שמח לשמוע על הפועלים היהודיים שעוסקים בחקלאות, והורה לפקידיו לרכוש אדמה בחדרה ולחלקה לפועלים הותיקים. כך זכיתי גם אני לקבל חלקת אדמה. בכדי למנוע הסגת גבול מצד הערבים, קיבלנו הוראה לנטוע מיד חורשת אקליפטוסים על גבול אדמתנו, אולם היתה זו שנת שמיטה וידעתי על האיסור לנטוע עצים בשנה זו.

עליתי לירושלים עם אבא ז"ל, והלכתי לרב אברהם יצחק הכהן קוק שיאמר לי מה לעשות. הרב שאל אותי אם חתמתי על שטר מכירה בערב השמיטה, ובירר באיזו מידה קיים חשש של

16. ליקוטי הראי"ה, ח"א, כפר הרואה תש"ן, עמ' 75.

השתלטות ערבים על אדמתנו, ופסק: בשביל ישוב ארץ ישראל מותר לך לנטוע!

הרב אליהו בקשי דורון¹⁷ נשאל על ידי ישוב בשומרון, האם מותר להם לנטוע עצים בט"ו בשבט בשנת השמיטה, כשכל מטרת הנטיעות היא להחזיק את הקרקעות כדי שלא יפלו לידי נכרים. מסקנתו היתה שאפשר לנטוע בשביעית כשהנטיעה היא לצורך ישוב ארץ ישראל, בתנאי שהנטיעה תיעשה על ידי נכרים, בקרקע שנמכרה לנכרי בהיתר המכירה, ולהגביל את הנטיעות לאילני סרק, וליטוע את השתילים בגוש בעציץ שאינו נקוב. אך אין לנטוע בט"ו בשבט ובפרט לא במבצע נטיעות, כי ביום זה ידוע שהנטיעות הם לצורך עבודת הארץ ולכן ייעשו זאת ביום אחר.

2. בקניית מגרש

לאחר שכבר נבנו חלק מהבתים של שכונת בתי מחסה, הנמצא בין חומות העיר העתיקה בירושלים, סמוך אל החומה הדרומית ובמורד הכותל המערבי והר הבית, נותר עוד מגרש אחד בדרומה של השכונה, הפונה אל הר הבית. היה זה מגרש מעולה משום שגבל עם בית-החולים "משגב לדך". אולם באותו מגרש היה בית קברות מוסלמי, וערביי הסביבה איימו על בעל המגרש, שלא יעיז להעביר מגרש זה לידי היהודים. השייך, בעל המגרש, היה מעוניין מאד למכור את המגרש ליהודים. כדי למנוע את המכירה העמידו הערבים משמרות על יד משרד ה"טאבו", כדי למנוע מיהודים לבוא אל המוכר, ולסדר שם את הקניה והרישום.

בירושלים גר אז ר' מאיר שינבויס, שעלה ארצה מבוהמיה עוד בהיותו בן 16. הוא בא בדברים עם המוכר, וקבע עימו שבעיצומו של יום הכיפורים ילכו למשרדי הטאבו, ויגמרו שם את המכירה. ביום הכיפורים לא הניחו הערבים משמרות על יד המשרד, כיוון שהניחו שביום קדוש זה לא יצא אף יהודי מפתח בית הכנסת.

התלבש ר' מאיר כשייך מוסלמי, וירד עם המוכר לטאבו, ואמר לו לחתום בשמו על העברה, שהרי משום ישוב ארץ ישראל לא גזרו על אמירה לנכרי

17. שו"ת בנין אב, ח"ג סימן מא. תשובה זו היא מאמרו של הרב אליהו בקשי דורון בספר זה.

הרב יעקב זיסברג

בשבת, וכך עבר אותו מגרש לידינו. עוד שנים רבות לאחר המעשה היו יקירי ירושלים מקנאים בר' מאיר שינבויס, על שזכה במצווה גדולה זו.¹⁸

בבית ספר "בצלאל" בירושלים.¹⁹ ר' מיכל לייב כץ איש ירושלים שהיה אח"כ ממייסדי פתח-תקוה, החליט לקנות מגרש שעליו יבנו את בית ספר בצלאל בירושלים. הוא קנה את המגרש מידי תורכי אחד במחיר זול, ואלמלא עשה באותו יום בשבת את ה"מצדקה" (שטר המכירה) היה המוכר בודאי מתחרט. בכדי שלא לעשות זאת על דעת עצמו, הלך כץ לשאול את הרב חיים זוננפלד. הרב התיר את הדבר באומרו, כי למרות שהמגרש נקנה לשם בית ספר "אפיקורסי", עצם גאולת שטח של אדמת קודש מעכו"ם מותרת בשבת כמבואר בגיטין ח ע"ב. ר' מיכל כץ לא היה צריך יותר, והוא מיהר למקום המכירה שקבעו וקנה מהתורכי את המגרש.

3. בבניית בתיים

הרב מרדכי יוסף מיוחס שחי בתקופת החיד"א²⁰ נשאל, אודות חצר בירושלים, הנמצאת בצד בית הכנסת, ושהיא שייכת ליהודים, אך המקום היה חרב. ועל ידי כמה כרכורים, הוצאות ופיזור ממון, נתנו אילי הארץ רשות לבנות את המקום. היהודים שכרו פועלים נכרים לבנות את הבניין, והיה חשש שאם לא יסיימו את הבניה במהירות יחזרו בהם העכו"ם וישאר המקום חרב. ונשאל: האם מותר לפועלים הנכרים לבנות את הבנין בשבת? והשיב:

"יש להתיר בפשיטות, והוא ממה שכתב מרן בשו"ע (סימן שו סעיף יא) וזו לשונו: מותר לקנות בית בארץ ישראל מן הגוי בשבת וחותרם ומעלה בערכאות שלהם, דכיון דאינו אסור אלא מדרבנן, משום ישוב ארץ ישראל לא גזרו. ואם מה שלא היה מעולם של ישראל משום ישוב — מותר, כל שכן מה שהוא כבר ביד ישראל ורוצים לתקנו ויש לחוש שמא יתבטל אם לא יגמרו,

18. שבת בשבתו, גליון 490 (כו אייר תשנ"ד). הרב דוד וורנר מחדרה אישר את הסיפור. ראה עוד: זאב וילנאי, אנציקלופדיית וילנאי לירושלים, תל-אביב תשנ"ג, ח"א עמ' 272, שהביא גם כן סיפור זה אלא שלדעתו מדובר על המגרש שעליו נבנו כל הבניינים של בתי מחסה. 19. ספר היובל פתח-תקוה, תרל"ח-תרפ"ה, (עורד: י' יערי), תל-אביב תרפ"ט, עמ' קלג-קלד. 20. שו"ת מים שאול, שאלוניקי תקמ"א, לשו"ע או"ח סימן רמד. היה ראשון לציון בירושלים בשנים תקס"ב-תקס"ו. "מים" ראשי תיבות של שם המחבר: יוסף מרדכי. ראה עוד: שער החצר סימן מב, ובספר עקרי הד"ט [ר"ת: הצעיר דניאל טיראני], ירושלים תקס"ג, ח"א, או"ח סימן יד אות קח.

משום יישוב ארץ ישראל – נטיעה ובנין

דודאי מותר. דהא עיקר איסור המלאכה על ידי הגוי אינו אלא משום דאמירה לגוי שבות, וכיוון דרבנן לא גזרו משום שבות ארץ ישראל, ליכא איסורא כלל... ומדלא חילק בזה בין צנעא לפהרסיא נראה דבכל גוונא שרי ואפילו בפהרסיא... וכן נעשה מעשה ועשו מלאכה.

4. בעניינים נוספים

הרב חיים פלאג'י נשאל:²¹

מי שהוא מבקש לשלוח מעות לארץ ישראל, להחיות לב נדכאים, ואירע שביום שבת קודש מצא אדם אחד שקנה שביתה מאתמול והולך היום לארץ ישראל, אם מותר לו לומר בשבת לזה שנוסע לארץ ישראל, תתן בעדי כך וכך מעות לבני ארץ ישראל ועלי לשלם, או איכא איסורא בדבר משום "ממצוא חפצך ודבר דבר"... או זה מקרי חפצי שמים ושרי".

תשובה: נראה דמותר גמור הוא, ואמינא לה ממה שכתב מרן בשולחנו הטהור (או"ח סימן שו סעיף יא) וזו לשונו: מותר לקנות בית בארץ ישראל מן הגוי בשבת וחותרם ומעלה בערכאות שלהם... שאינו אסור רק מדרבנן, ומשום יישוב ארץ ישראל לא גזרו... ומכל מאי דכתיבנא שריותא איכא.

בספר הכוזרי מאמר ב סימן כב (ע"פ תרגום י' אבן שמואל) מצויה הלכה נוספת הקשורה לנכרי משום יישוב ארץ ישראל — "וכן אסרו למכור קרקע בארץ ישראל לנכרי, ואף אסרו למכור קורות בית ולהניח מקומו חרב". מפרשי הכוזרי התלבטו בביאור הלכה זו. הגרש"י זיין הסביר, ריה"ל חידש שלא זו בלבד שאסור למכור בית לגוי שיגור בו, שהרי ישנם שני טעמים לאיסור: משום "לא תחנם" — לא תתן להם חניה בקרקע", ומשום שלא יכניס העכו"ם עבודה זרה לשם (ועבודה זרה כ ע"א), אלא אפילו למכור לו את הקורות (העצים) בלבד, שלא ידור כאן העכו"ם כלל, אלא יהרוס את הבית ויטול עמו את העצים והקורות, אף זה אסור משום שהוא מחריב את הארץ.²² לפי זה, כוונתו, אסור למכור את קורות הבית מפני שהתוצאה תהיה שהמקום יישאר חרב. חידוש דין יש לפנינו: שהרי אין כאן לא משום "חנייה" ולא משום הכנסת עבודה זרה, ובכל זאת אסור מפני "שמניחו חרב".

21. שו"ת לב חיים, ח"ג סימן סד.

22. לאור ההלכה, "הכוזרי בהלכה", ירושלים תשי"ז, עמ' רצז.

הרב יעקב זיסברג

לדעתו, מקורו של דין זה הוא בפרק ראשון של עבודה זרה. שתי משניות הן: על איסור מכירה במחובר לקרקע (עבודה זרה יט ע"ב) ועל איסור מכירה והשכרת בתים (עבודה זרה כ ע"ב). כשנתבונן בשני הדינים נראה שינוי. במשנת מחובר לקרקע נאמר: "מוכר הוא על מנת לקוץ" (וכך נפסק להלכה), ואילו במשנת בתים לא נזכר היתר זה של מכירה על מנת שיטול את העצים והאבנים מכאן. סימן, שכאן הדבר אסור.

הרב יוסף קאפח (במהדורתו) תירגם: "ומה שאסרו מכירת קרקע לגוי (עבודה זרה כ ע"א) ואסרו מכירת הריסות הבית והנחתה חורבה". בהערותיו ציין שהמקור לכך הוא, תוספתא ערכין ה, ט. שם נאמר: "לא יסתור אדם את ביתו לעשותו גנה. לא יטע אדם את חורבתו גנה — מפני שהוא כמחריב את ארץ ישראל".

מדבריהם למדנו שמשום ישוב של ארץ ישראל, אסור למכור לנכרי את העצים וקורות הבית — מפני שמניח את המקום חרב.

ג. משום ישוב ארץ ישראל — באילנות או רק בשבעת המינים

במשנה בתמיד ב, ג נאמר:

כל העצים כשרין למערכה חוץ משל זית ושל גפן. אבל באלו רגילין: במרביות של תאנה, ושל אגוז, ושל עץ שמן.

בגמ' בתמיד כט ע"ב הובאה ברייתא בה נאמר שר' אליעזר מוסיף עצים נוספים: מייש, אלון, דקל וחרוב.

את הסיבה בשלה נפסלו הזית והגפן מסבירה הגמ' שם: "מאי טעמא? רב פפא אמר: משום דקטרי (=יש בהם קשרים והם מעלים עשן), [נ"א: "משום דקטמי-עושין אפר מרובה], רב אחא בר יעקב אמר: משום ישוב דארץ ישראל. שואלת הגמ' שם: "אלא למאן דאמר משום ישוב דארץ ישראל, דקל מי לית ביה משום ישוב דארץ ישראל? ...אלא מאי אית לך למימר — בתאנה דלא עבידא פירא, דקל נמי — בדלא עביד פירא".

כך פסק הרמב"ם בהל' איסורי מזבח ז, ג:

כל העצים החדשים כשרים למערכה, ולא היו מביאין משל זית ולא משל גפן משום ישוב ארץ ישראל, ובאלו היו רגילין במרביות של תאנה של חדשים שאינן ביישוב, ובשל אגוז ובשל עץ שמן.

הכסף משנה גורס בדברי הרמב"ם: "של תאנים חרשים", ומסביר שזו כונת הגמ' שלא עושה פירות — עצים שגדלו ביערים.

המשנה למלך שם מאריך לפרש את הגמ' ודן האם רב אחא מסכים עם רב פפא ומוסיף נימוק, או שהוא חולק עליו. הוא מביא את דברי המפרש למסכת תמיד ודן בדבריו. המפרש (בגמ' תמיד כט ע"ב ד"ה אלא מאי טעם), והמשנה למלך (שם בסופו בד"ה ודע דזה), מחדשים שהנימוק "משום ישוב ארץ ישראל", נאמר רק לגבי עצים שהם משבעת המינים ולא בשאר אילנות מאכל. וכך כתב המשנה למלך:

ודע דזה שכתבנו לעיל דטעם זה דישוב ארץ ישראל לא שייך כי אם בשבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, כח הוא מוכרח מהגמ'. דפריך: "דקל מי לית ביה משום ישוב דארץ ישראל?", ומדלא פריך מחורב, שמעת מינה דחרוב אין בו משום ישוב ארץ ישראל, וכן כתב המפרש מהכרח זה שכתבנו.

והכי דיקי דברי רבנו (הרמב"ם) שכתב: "ובאלו היו רגילין במורביות של תאנה של חדשים שאינן ביישוב, ובשל אגוז ובשל עץ שמן. ע"כ". ומדלא כתב תנאי זה בשאינם ביישוב כי אם בתאנה, שמעת מינה דבאגוז אף שהוא ביישוב מביאין ממנו, משום דלא שייך ביה יישוב ארץ ישראל כיוון שאינו משבעת המינים, וזה פשוט".

הוכחתו אם כן מכך שהגמ' וכן הרמב"ם כתבו את הנימוק: "משום יישוב ארץ ישראל", רק ביחס לפירות משבעת המינים.

היו שלמדו מסוגיה זו²³ שהמושג "משום יישוב ארץ ישראל", נאמר גם ביחס לנטיעות רק בעצים משבעת המינים. ראייתם, מהגמ' בבא מציעא ק ע"ב-קא ע"א בה נאמר:

שטף נהר זיתיו ונתנם לתוך שדה חבירו, זה אומר: זיתי גדלו, וזה אומר ארצי גדלה — יחלוקו. ...תנא: אמר הלה זיתי אני נוטל — אין שומעין לו. מאי טעמא? — אמר רבי יוחנן: משום ישוב ארץ ישראל. אמר רבי ירמיה: כגון דא צריכא רבה.

רש"י שם מפרש: שאם לא פירשה ר' יוחנן לא היינו אומרים אותו מסברא". וכך פסק הרמב"ם ברמב"ם בהל' שכנים ד, י. מאחר והדוגמא בגמ' וברמב"ם

23. ראה: הרב שלום אייזנבך, שו"ת חזון נחום, חלק ב סימן נט סעיף א; הרב יהודה זולדן, "תקנות משום ישוב ארץ ישראל", מלכות יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ב, עמ' 421-415.

הרב יעקב זיסברג

היא זית, ועליו נאמר משום ישוב ארץ ישראל, לכן רק בזית ובמינים אחרים משבעת המינים שייך הנימוק משום ישוב ארץ ישראל.²⁴

הגאון מטשעבין, הרב נחום וודענפלד, בש"ת דובב מישרים ח"ג סימן קכא, דחה ראיה זו וטען שבכל סוגי הנטיעות גם אילנות שהם אינם משבעת המינים שייך הנימוק משום ישוב ארץ ישראל. שהרי בהמשך הסוגיה בבבא מציעא קא ע"ב נאמר:

בבית שומעין לו, בשדה — אין שומעין לו. בשדה מאי טעמא — משום ישוב ארץ ישראל. איכא דאמרי: משום כחשא דארעא. מאי בינייהו? איכא בינייהו חוצה לארץ.

אם מדובר רק באילנות משבעת המינים, מדוע לא אמרו איכא ביניהו בארץ ישראל אילנות שהם אינם משבעת המינים, אלא שמכאן שגם באילנות שהם אינם משבעת המינים שייך הנימוק משום ישוב ארץ ישראל.

נראה שהגמ' הביאה דוקא דוגמאות מזית או ממינים אחרים שהם משבעת המינים בשל שכיחותם. שהרי השמן, היין ועצים נוספים משבעת המינים, היו עיקר מזונם של האנשים בארץ ישראל.

בנוסף, אין ללמוד מהסוגיה בגמ' בתמיד לענינים אחרים מאחר שהדיון בשאלה מאילו עצים יש להביא למערכה בבית המקדש לשריפת קרבן התמיד, זוהי בעיה ייחודית. למקדש מביאים רק מהמובחר, ולכן היה מקום לחשוב שיביאו גם משבעת המינים. המסקנה היא שלא מביאים משבעת המינים, אבל מעצים אחרים כן. גם על העצים האחרים מהם מביאים כתב שם המשנה למלך: "ועיין במה שכתב הרע"ב במתניתין דעץ שמן". וכונתו לרע"ב שפירש: "אע"ג דעץ מאכל הוא אין בו צורך כמו בגפן וזית, הלכך לא אסרוהו משום ישובה של ארץ ישראל כדרך שאסרו הגפן והזית". כלומר, גם כשלקחו עצי מאכל למערכה, לקחו כאלה שלא היה בהם כל כך צורך, שפירותיהם פחות חשובים.

אך לענין הנטיעה הסברה הפוכה, הטעם: "משום ישוב ארץ ישראל", ענינו להרבות את ישוב הארץ, אם ע"י אנשים שיבואו לגור בה, אם ע"י פיתוח הארץ, בבניית בתים נטיעת אילנות וזרעים, כדי שאנשים יוכלו להתפרנס בהרחבה ולא בדוחק, ואם בנטיעת עצי סרק ונוי לגינות ציבוריות, כשהמטרה היא שיהיה נעים לגור בארץ. לפיכך אין נכון לצמצם את הנימוק "משום ישוב

24. וצריך לומר שאע"פ שנאמר אח"כ לעניין היורד לשדה חברו ונטעה שלא ברשות ואמר הלה נטיעותי אני נוטל, הכונה היא לזיתים כדלעיל.

משום יישוב ארץ ישראל – נטיעה ובנין

ארץ ישראל", בנטיעה רק לעצים משבעת המינים, כשהסברה היא שבכל העצים קיים דין זה.²⁵

25. הערת העורך: תשובה להערת הר"י זיסברג (הערה 23), על שכתבתי בספרי. ניתן לדחות את דברי הדובב מישרים בכך שאכן יכלה הגמרא לחלק כך, ועדיפא מיניה נקטה. מ"מ קשה להסיק מסקנה שכזו מכך שהגמ' לא תירצה תירוץ שכזה. מלבד זאת, בסוגית היורד לשדה חברו לא כתוב שם שהוא נטע עץ משבעת המינים, אלא סתם עץ. לכן שם לא שייך לחלק בין עצים משבעת המינים לכלל העצים. העקרון של יישוב ארץ ישראל שהוא בעצי שבעת המינים נלמד מכך שהן בסוגית שטף נהר זיתיו והן ביורד לשדה חברו, ר' יוחנן הוא זה שמדגיש את הנימוק משום יישוב ארץ ישראל, ומאחר שהדוגמא בסוגית שטף נהר עזיו היא בזית, וזה הוא עץ משבעת המינים, לכן יש מקום לומר שלשית ר' יוחנן הכונה דוקא לעצי שבעת המינים, וכדברי המשנה למלך ביחס לעצי המערכה. מלבד זאת ההבחנה של הר"י זיסברג, בין עצי המערכה לנטיעות היא לא מוכחת ממקורות חז"ל. עם זאת, יתכן שר' יוחנן אכן כך סובר, שרק בעצי שבעת המינים נאמר העקרון של משום יישוב ארץ ישראל, בשל מעלתם המיוחדת, אם כי תנאים ואמוראים אחרים אינם סוברים כך.

